

Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım:

Birincil Değerler ve Kabiliyetler

Raşit ÇELİK

Özet: Adaletin ölçütü konusu çağdaş siyaset felsefesi içerisinde önemli bir yer tutar. John Rawls'un birincil değerler anlayışı ve Amartya Sen'in kabiliyetler yaklaşımı adaletin ölçütüne dair önemli bakış açıları sunmuştur. Sen'in oluşturduğu ve Martha Nussbaum'un geliştirdiği kabiliyetler yaklaşımı, Rawls'un tanımladığı birincil değerlere karşı önemli eleştiriler ortaya koyar. Bu çalışmada, bu iki önemli yaklaşımın karşıt görüşleri ve karşılıklı eleştirilerinin ötesinde, birbirlerini tamamlayıcı yanları vurgulanmaktadır. Kabiliyetler yaklaşımının, Rawls'un siyasi liberal teorisinde belirttiği örtüşen konsensüse ulaşmada önemli etkiler oluşturabileceği savunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: John Rawls, Amartya Sen, Martha Nussbaum, Birincil Değerler, Kabiliyetler

Abstract: Metric of justice is an important issue in contemporary political philosophy. John Rawls's notion of primary goods and Amartya Sen's capabilities approach have provided some important perspectives on the metric of justice. As developed by Sen and advanced by Martha Nussbaum, capabilities approach has offered a serious criticism about Rawls's primary goods. This study, however, places an emphasis upon the complementary aspects of these two perspectives on the metric of justice, rather than their opposing ideas and criticisms against one another. It is also argued that capabilities approach may have significant effects on the way of arriving to an overlapping consensus as described in Rawls's politically liberal theory.

Keywords: John Rawls, Amartya Sen, Martha Nussbaum, Primary Goods, Capabilities

John Rawls, *A Theory of Justice* (1971) adlı eseriyle siyaset felsefesindeki tartışmalara yön veren temel isimlerden biri olmuştur. Bu temel eserin ardından, Nozick'in (1974) vurguladığı gibi, siyaset felsefecilerinin ya Rawls'un belirlediği çerçeve içerisinde çalışmaları ya da bunu neden yapmadıklarını açıklamaları gerekmiştir. Başka bir ifadeyle, adalet teorileri üzerine çalışanlar, Rawls'un teorisinde ortaya konan her fikre karşı olsalar

Çelik, Raşit (2015) "Adalet Ölçütü Olarak İki Önemli Yaklaşım: Birincil Değerler ve Kabiliyetler", *Kilikya Felsefe Dergisi*, (3) pp. 83-96

bile, bunun nedenlerini açıklamak zorunda kalmıştır (Brighouse, 2004). Rawls, teorisini devam eden yıllar içinde geliştirerek, *Political Liberalism* (1993) adlı eserinde siyasi liberalizm olarak tanınacak yeni bir yaklaşımı ortaya koymuştur. Siyasi liberal adalet teorisinin en temel amacı, bir adalet anlayışını herhangi bir kapsamlı [comprehensive] metafiziksel, ahlaki, dini ya da felsefi doktrine başvurmaksızın ya da bağlı kalmaksızın gerekçelendirmektir. Bunun en temel nedeni, insanların evrensel olarak kabul görececek bir iyi anlayışını [conception of the good] ortaya atmaktan yoksun olmasıdır. Bunun nedeni insanların bilgisizliği değil, aksine, insan aklının özgür kullanımıdır. Rawls, tüm insanlarda ortak olan akli, insanların çıkarımlar yapmalarına ve kanıtlar üretmelerine olanak veren düşünme ve yargılama gücü olarak görür. Fakat, inançların doğasından kaynaklanan muğlaklık ve açık kanıtlar üretme yetersizliği, bireyleri farklı inançlara sahip olmaya iter. Buna ek olarak, bireylerin farklı yaşam tecrübeleri de onları farklı sonuçlara götürür. Bu nedenle, Rawls'a göre, insanlar arasında bu türden çeşitlilik kaçınılmazdır. Rawls'un muhakeme zorlukları [burdens of judgment] olarak tanımladığı bu durum ise, insanlar arasındaki makul çoğulculuk ve demokratik tolerans fikrinin temel kaynağıdır. Siyasi liberal adalet teorisi, bu temele dayanarak, 'değerli bir hayatı tanımlayan iyi kavramı üzerine derin fikir ayrılıklarına sahip olunan özgür bir toplumda, insanlar nasıl bir adalet teorisi sayesinde hem kendi iyi anlayışları doğrultusunda özgür hem de farklı iyi anlayışlarına sahip olan diğerleriyle eşit olarak yaşayabilirler?' sorusuyla yola çıkar. Bu nedenle, Rawls kapsamlı bir iyi anlayışını baştan doğru olarak kabul edip ardından bu anlayış doğrultusunda adaletin prensiplerini belirlemeye kalkışmaz. Çünkü bu, Rawls'un diğer tüm kapsamlı doktrinlerde gördüğü en temel sınırlılıktır.¹ Farklı iyi anlayışlarına sahip olan insanların birlikte yaşadığı bir toplumsal düzeni, herkesin eşitliği ve özgürlüğü temelinde adil bir toplum yapacak olan siyasi kurumların hangi adalet prensiplerine dayanarak bunu gerçekleştirebileceği sorusuna, insanlar arasında ihtilaflı olan bir kapsamlı doktrin cevap veremez.

Bu noktada konuyu adalet ölçütlerine indirgemek gerekirse, Rawls'a göre, bir adalet teorisi, kendini kapsamlı bir doktrin içerisinde gerekçelendirilmiş bir adalet teorisinin sahip olacağı bir bakış açısıyla, insanlara neyi hak ediyorlarsa onu vermek üzerine kurulmamalıdır. Aksine, kapsamlı doktrinlere karşı tarafsız olan ve bu kapsamlı doktrinleri benimsemiş insanların tümünü eşit ve özgür bireyler olarak ele alan bir

¹ Rawls, örneğin, faydacılığı [utilitarianism] önemli derecede eleştirir (Rawls, 1971, 1993).

adalet teorisi, insanlara (herhangi bir kapsamlı doktrini temel almadan oluşturulmuş, yani yalnızca *siyasi* alan içerisinde gerekçelendirilmiş olan bir) adaletin gerektirdiği şeyleri vermelidir.² Rawls insanların, farklı ve birbirleriyle karşılaştırılmaz olan çeşitli kapsamlı doktrinleri benimsemelerine rağmen, ortak bir rasyonel avantaj fikrinde buluşabileceklerine inanır. Çünkü bu türde çoğulcu bir toplumda yaşayan insanlar, her bir bireyin değerli bulduğu hayatı tanımlayan iyi kavramının gelişimi için ortak birincil değerlere [primary goods] sahip olmaları gerektiği noktasında hemfikir olacaktır. Herkesçe paylaşılan bu rasyonel avantaj fikri, insanları (temel haklar, özgürlükler, fırsatlar, gelir ve servet gibi) birincil değerler üzerinde uzlaşmaya sevk eder.

Aslında, 'Adaletin ölçütü nedir?; Uygun bir adalet ölçütü nasıl ortaya konabilir?; Bir durumu başka bir duruma göre daha adil olarak tanımlayacak olan ölçüt nedir, bunun için mutluluğun, gelirin ya da faydanın dağılımına mı bakılmalıdır?' gibi sorular siyaset felsefecileri arasında uzun tartışmalara konu olmuş, temel siyaset felsefesi problemleri arasındadır.³ Her ne kadar birçok adalet teorisi geliştirilmiş ve birçok adalet teorisi bu gibi sorulara cevaplar üretmiş olsa da Rawls'un adalet teorisi içerisinde önemli bir yere sahip olan birincil değerler yaklaşımı ve (Rawls'un teorisinden son derece etkilenmiş olan) Amartya Sen'in ilk olarak ortaya koyduğu ve Martha Nussbaum'un daha ileri noktalara taşıdığı kabiliyetler yaklaşımı [capabilities approach], adaletin ölçütüne dair önde gelen iki temel yaklaşım olmuştur (Robeyns & Brighouse, 2010). Bu nedenle bu çalışma, bu iki temel yaklaşımla sınırlandırılmıştır. Devam eden kısımlarda ilk olarak birincil değerler ve kabiliyetler yaklaşımı detaylandırılacaktır. Ardından, bu iki yaklaşım arasındaki temel tartışma noktalarına değinilecektir. Son olarak, bazı çıkarımlarla bu çalışma tamamlanacaktır.

Birincil Değerler ve Kabiliyetler

Temel birincil değerler listesi beş başlık altında toplanabilir (Rawls, 1993: 181):

² Rawls *siyasi* ile kapsamlı kavramları arasındaki ayrımı "*Justice as Fairness: Political not Metaphysical*" (1985) başlıklı makalesiyle ortaya koymuş ve *Political Liberalism* (1993) ile siyasi liberal adalet teorisini bir bütün olarak sunmuştur. Burada siyasi kavramını detaylandırmayacağı için bu tartışma bu çalışmanın sınırlarını aşan başlı başına önemli bir konusudur. Bu konuda detaylı bir tartışma için bkz., örneğin, Weithman (2010)..

³ Çağdaş adalet teorilerini kısaca tanıtan ve bu teoriler arasındaki temel tartışma noktalarını ele alan bir çalışma için, bkz. Brighouse (2004).

1. Temel hak ve özgürlükler,
2. Çeşitli fırsatlar karşısında iş seçimi özgürlüğü ve hareket özgürlüğü,
3. Temel yapının siyasal ve ekonomik kurumlarındaki makamların güç ve yetkileri, ve mevkilerin sorumluluğu,
4. Gelir ve servet,
5. Özsaygının toplumsal temelleri.

Genel olarak, birincil değerler üç kategoride ele alınmaktadır. Bunlar 'doğal birincil değerler', 'toplumsal birincil değerler' ve 'özsaygı' olarak sıralanabilir.⁴ Doğal birincil değerler, sağlık, zeka, duyular ve uzuvlar gibi insanların doğal becerilerini oluşturan unsurları içerir. Rawls, bunları adaletin prensiplerini değerlendirebileceğimiz bir ölçütün kapsamında, yani adil dağıtımın kapsamında görmemiştir. Toplumsal birincil değerler ise adil dağıtımın esas unsurlarını oluştururlar. Özsaygı ise bu toplumsal birincil değerlerin dağıtımıyla bağlantılı olarak gerçekleşeceği için adil dağıtımın kapsamında yer alır.

Aslında, yukarıda sıralanan beş temel birincil değer başlığı, doğal birincil değerler haricinde oluşturulmuş bir listedir. Bunun nedenlerine bir sonraki kısımda değinilecektir. Fakat burada belirtmek gerekir ki, kabiliyetler yaklaşımının oluşturulmasında en önemli noktalardan biri doğal birincil değerlerin bu listenin dışında bırakılmış olmasıdır. Bu tartışmaya geçmeden önce, kabiliyetler yaklaşımına da kısaca değinmek faydalı olacaktır. Ardından bu iki temel anlayış arasındaki karşılıklı eleştiriler ve tartışma noktaları daha açık şekilde ortaya konabilir.

Kabiliyetler deyince ne anlaşılmalıdır, kabiliyetler nasıl tanımlanır? Kabiliyetler kavramı ile kastedilen şeyi açıklayabilmek için öncelikle işleyişler [functionings] kavramının neyi ifade ettiğine değinmek gerekecektir. İşleyişler ile, bir bireyin olmayı ya da yapmayı değerli bulduğu çok çeşitli oluşlar [beings] ve yapılar [doings] ifade edilmektedir (Sen, 1999). Bunlar en basitten çok karmaşığa kadar geniş bir yelpazede yer alan fiziksel ve mental aktiviteleri kapsar. Örneğin, yürümek, koşmak, resim yapmak ya da yemek gibi fiziksel aktiviteler ile mutlu olmak, hüzünlenmek ya da hayal kurmak gibi mental aktiviteler birer işleyiş olarak tanımlanabilir. İşleyişler ile kabiliyetler arasındaki ilişki ise, birinin fiili bir durum olması diğerinin ise fiili durum olma potansiyeli olmasıdır. Sen'e göre, işleyişler yaşam şartlarıyla doğrudan alakalıdır. Buna karşın, kabiliyetler, yaşamak istenilen hayata dair gerçek olanaklar anlamında

⁴ Birincil değerlerin ve bunların Rawls'un adalet teorisi içerisindeki genel konumunun kısa ve öz bir tartışması için, bkz. Brighouse (2004), Ch. 3.

pozitif bir özgürlük anlayışıdır. İşleyişleri elde edebilme kabiliyeti, bir bireyin olası hayat şekilleri arasında tercih yapma özgürlüğünü, gerçek olanaklarını yansıtır (Saito, 2003).

Sen'in kullandığı dilin bazen karmaşık, tercih ettiği kavramların ise muğlak olduğu iddia edilir (Cohen, 1993). Fakat Sen için burada önemli olan, eşitlikçi bir adalet anlayışıyla insanların refahını ölçmeye çalışırken sadece birincil değerlere ya da insanların gerçekleştirdikleri işleyişlere bakmaktansa, bu işleyişleri gerçekleştirebilme özgürlüğüne bakmak gerektiği fikridir. Bu nedenle kabiliyetler yaklaşımı, işleyişlerin (ya da maddi kazanımların) eşitlenmesi yerine, her bir birey için temel bir kabiliyetler seviyesinin eşitlenmesine, garanti edilmesine odaklanır. Fakat kabiliyetler yaklaşımı, Rawls'un adalet teorisinde de görüldüğünün aksine, adaletin prensiplerini belirlemeye çalışmaz.⁵ Çünkü kabiliyetler yaklaşımının odağı, adaletin prensiplerini belirleyerek adil dağıtımın nasıl gerçekleştirileceğine dair fikirler sunmaktansa, adil dağıtımda dikkate alınması gereken şeyleri ortaya koymaktır. Yani bu yaklaşım açısından adaletin odağı kabiliyetlerdir. Bu bakımdan kabiliyetler yaklaşımı, fiili işleyişlerin arkasındaki olanakları, fırsatları, ya da potansiyelleri, yani özgürlükleri adaletin ölçütü olarak alır. Kısaca, Sen bir yandan Rawls'un anlayışını eleştirerek kabiliyet yaklaşımını oluşturmaya başlarken, bir yandan da kendi anlayışının Rawls'un birincil değerlere verdiği önemin doğal bir uzantısı, genişletilmiş bir hali olduğunu vurgular (Sen, 1980). Aslında, Sen'in yaptığı şey Rawls'un belirttiği odak noktasını başka bir noktaya kaydırmaktır. Bu nokta, birincil değerlerin ardındaki potansiyeller ya da özgürlükler, yani kabiliyetlerdir.

Fakat burada sorulması gereken kritik bir soru kısaca şudur: Peki hangi kabiliyetler? Başka bir ifadeyle, hangi kabiliyetler bir adalet teorisinin odağı olabilecek ve adaletin ölçütleri işlevini görebilecek temel kabiliyetler olarak tanımlanabilir? Yukarıda belirtildiği gibi, bir birey açısından yaşanmaya değer bir hayatı belirleyen iyi anlayışları çok çeşitli olabilir. Buna bağlı olarak da, bir iyi hayat anlayışı içerisinde fiili olarak gerçekleştirilmesi istenen sınırsız sayıda işleyiş olacaktır. Bu sınırsız sayıda işleyişi gerçekleştirebilme potansiyeli olarak tanımlanan kabiliyetler de kaçınılmaz olarak sınırsız sayıda olacaktır. İşte bu problem durumu, dizinleme problemi [indexing problem] olarak karşımıza çıkar. Yani, hangi kabiliyetlerin bu sınırsız çeşitlilik içerisinde, her bir bireyin potansiyellerini gerçekleştirebilmesi için ortak temel kabiliyetler olarak

⁵ Bu çalışmanın sınırları içerisinde kalma amacıyla, Rawls'un savunduğu adalet prensiplerine burada değinmeyeceğim. Bunun için bkz., Rawls, 1971, 2001.

belirlenebileceğine dair bir problem oluşmaktadır.

Sen bu soruya çok net cevaplar vermemiştir. Sen, filozofların ya da adalet kuramcılarının standart bir kabiliyetler listesi yapmamaları gerektiğini düşünerek, böyle bir temel kabiliyetler listesini oluşturma görevini kamusal aklın sınırları içerisinde halkın kendisine bırakmıştır (Claassen, 2011; Robeyns, 2006). Fakat bu yaklaşımı daha ileriye taşıyan Nussbaum ise, farklı toplumlar arasında kabul görebileceğine inandığı temel bir kabiliyetler listesi hazırlamıştır. Nussbaum'a (2000) göre temel kabiliyetler şu şekilde sıralanabilir:

1. Yaşam: insan hayatının normal uzunluğu boyunca yaşayabilme,
2. Bedensel sağlık: iyi bakılma, sağlıklı olma ve bir barınağa sahip olma,
3. Bedensel bütünlük: bir yerden başka bir yere gidebilme, kendi bedeni üzerinde hakim olabilme (her türlü şiddete ve istismara karşı güvende olabilme), üreme tercihlerinde bulunabilme,
4. Duyular, hayal gücü ve düşünce: duyularını, hayal gücünü ve mantığını kullanabilme (uygun şekilde eğitim alabilme, dini inançlarını yaşayabilme, hayatın anlamını kendince bulabilme, ifade özgürlüğüne korunan şekillerde aklını kullanabilme),
5. Duygular: kendimiz dışındaki şeylere ve kişilere bağlılık oluşturabilme, sevebilme, hüznülenebilme, yas tutabilme, haklı durumda kızabilme, korku ve endişe ya da travmatik olaylar nedeniyle duygusal gelişim aksaklığına maruz kalmama,
6. Pratik akıl: bir iyi hayat anlayışı oluşturabilme ve hayat planı üzerine eleştirel düşünebilme,
7. Yakınlık: a) başkalarıyla birlikte yaşayabilme, onlara karşı ilgi gösterebilme, toplumsal etkileşimlerde bulunabilme, arkadaşlık ve adalet kabiliyetlerine sahip olabilme; b) özsaygının toplumsal temellerine sahip olabilme, aşağılanmama, diğerleri kadar eşit ve haysiyetli görülme, hiçbir ayrımcılık şekline maruz kalmama, insani şartlar altında çalışma,
8. Diğer canlı türleri: havyanlar, bitkiler ve doğal yaşam ile birlikte ve onlara karşı ilgiyle yaşayabilme,
9. Oyun: gülebilmeye, oynayabilme, eğlenebilme,
10. Çevre üzerinde hakimiyet: a) siyasi hakimiyet: bireyin yaşamını yönlendiren siyasi tercihlere etkili şekilde katılabilme, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne ve siyasi katılım özgürlüğüne sahip olma; b) maddi hakimiyet: herkesle eşit olarak mülkiyet hakkına sahip olma

ve işarayılabilmek, kanundışı arama ve alıkoymaya karşı dokunulmazlığı olma.

Nussbaum'a göre bu kabiliyetler listesi, işleyiş potansiyellerinin uzun bir listesi gibidir. Ona göre, bir toplum bu listedeki temel kabiliyetlerin herhangi birinde başarısız olursa, o toplum adil bir toplum olmaktan uzaklaşır. Nussbaum'un bu listesi, kendi ifadesiyle, "Rawls'un birincil değerler anlayışına son derece yakındır" (Nussbaum, 2000: 88). Fakat Rawls'un birincil değerler listesi ile Nussbaum'un kabiliyetler listesi arasındaki fark, Nussbaum'a (2000) göre, gelir ve servet gibi ögeleri kullanmayı reddetmesi, daha uzun ve kesin olması, ve Rawls'un doğal değerler kategorisinde gördüğü (ve birincil değerler listesine almadığı) birçok değeri (sağlık ve zeka gibi) listeye almış olmasıdır.

Sen'in kaçınılmaz olmasına rağmen Nussbaum'un böyle bir temel kabiliyetler listesi yapmış olmasına karşı önemli bir eleştiri yöneltilmiştir. Claassen (2011) bu eleştiriyi şu şekilde ifade eder:

Felsefi yöntemle yapılmış bir liste meşru değildir, çünkü böyle bir liste sadece demokratik süreçlerin ya da kamusal aklın bir ürünü olarak ortaya çıkmalıdır. Bu bakımdan, karşı karşıya kaldığımız durum, filozofun rolüne karşı demokratik halkın rolü olarak görebileceğimiz temel bir uyumsuzluk durumudur. (s. 491).

Claassen (2011) bu temel eleştiriyi siyasi itiraz ve epistemolojik itiraz olarak iki kategoride ele alır. Birinci itiraz şekline göre, filozoflar ya da akademisyenler, böyle bir listenin oluşturulmasında rol almamış ama bu listenin çıkarımları kendilerini de bağlayacak olan diğer kimselerin yerine böyle bir liste oluşturma özgürlüğünü kendilerinde görmemelidir. Diğer itiraz şekline göre ise, filozoflar, hangi kabiliyetlerin diğer herkes için de en önemli kabiliyetler olduğunu bilemezler. Çünkü yeryüzünde herkes bir perspektife konumlanmıştır. Bu konumlanmış olma durumu [situatedness] nedeniyle, hiç kimse diğer herkesin yaşamını tam olarak anlayamaz. Böyle bir sınırlılık durumu ise, dolayısıyla, bu şekilde yapılacak olan bir kabiliyetler listesinin epistemolojik sınırlılığına işaret eder. Bu nedenle, Sen'in de vurguladığı gibi, yapılması gereken şey, derin bir kamusal tartışmanın ve etkileşimin ürünü olarak ortaya çıkabilecek bir kabiliyetler listesinin oluşumuna fırsat vermek olacaktır.

Tabii ki, bu eleştirilere karşı cevaplar üretilmiştir. Nussbaum, bir yandan açık uçlu ve basit bir kabiliyetler listesine sahip olmayan bir

adalet anlayışının eksik olacağını savunurken, bir yandan da bu temel itiraz dikkate alınarak insanların kendi hallerine bırakılamayacağını iddia eder. Örneğin, sırf bir toplumun gelenekleri öyle istiyor diye o toplumun kadınları eğitim hakkından mahrum bırakılamaz; bu, Sen'in de karşı olduğu, bir kültürün öznel tercihlerine teslim olmak anlamına gelecektir (Claassen, 2011). Kısaca, Nussbaum açısından sosyal adaletin sağlanması için, esnek, sade ve açık uçlu bir temel kabiliyetler listesi gereklidir. Bunun en önemli nedenlerinden bir tanesi, adaletsizliği ortaya koyabilecek somut bir ölçüte ihtiyaç duyulmasıdır. Dolayısıyla, Nussbaum'un bu temel kabiliyetler listesinin asıl amacı, adaletin nasıl değerlendirileceğine dair bir bakış açısı geliştirmek ve hem toplum içi hem de toplumlar arası adalet değerlendirmelerine zemin olacak bir ölçüt oluşturmaktır. Brighouse'un (2004) vurguladığı gibi, karşılaştırmalar yapma imkanı veren bir ölçütün oluşturulmasıyla, hem vatandaşlar adaletin yerine getirilip getirilmediğini daha kolay anlayabilecek hem de bu konudaki açıklar politikayı daha net yönlendirebilecektir ve böylece, politikacılar başarılarından ve başarısızlıklarından daha net şekilde sorumlu tutulabilecektir.

Adaletin Ölçütü Problemi

Sen'in, Rawls'un birincil değerler yaklaşımına karşı temel eleştirisi, birincil değerlerin yeterince esnek olmadığı ve bireyler arası farklılıkları dikkate almadığı düşüncesine dayanır (Robeyns & Brighouse, 2010). Çünkü Sen için önemli olan sadece, somut olarak birincil değerleri ortaya koymak değildir. Aslında bu değerleri ortaya koymak Sen için de önemlidir, çünkü bunlar insanların yaşamaya değer buldukları hayatları sürdürmeleri açısından temel araçlardır. Fakat Sen için daha önemli olan ise, insanların bu değerleri kendi hayatlarında kullanabilme becerileridir, çünkü sadece birincil değerlere sahip olmak insanların gerçekten bu değerleri kendi iyi hayat anlayışları içerisinde anlamlı buldukları oluşlara ya da yapışlara çevirebileceklerini garanti etmez. İnsanların bunu yapabilmelerine etki eden birçok faktör vardır. Esas olarak dikkate alınması gereken, insanların oluşlarının ve yapışlarının, yani işleyişlerinin temelinde yer alan, bunlara olanak tanıyan kabiliyetlerdir. Kısaca, Sen açısından Rawls'un birincil değerler yaklaşımının eksik olan yanı, bireyler arasındaki farkları dikkate almayarak, insanların birincil değerleri fiili işleyişlere çevirebilme imkanlarını ve özgürlüklerini (yani, Sen'in ifadesiyle kabiliyetleri) adaletin ölçütü tartışmasında dikkate almamış olmasıdır.

İlk olarak Sen'in "*Equality of What*" (1980) başlıklı makalesiyle başlayan ve devam eden yıllarda bu iki önemli yaklaşım arasında detaylandırılan bu felsefi tartışma, Robeyns & Brighouse (2010) tarafından sistematik olarak ortaya konmuştur. Buna göre, Rawls'un bu eleştiriye en temel cevabı şöyle ortaya konabilir. Rawls adalet teorisini *normal durumlar* üzerine kurmuştur. Çünkü, Rawls açısından, bir teori öncelikle normal durumları dikkate alarak makul cevaplar üretmelidir. Eğer bu durumlara makul cevaplar üretmiyorsa, daha zor durumları değerlendirmek için insanlara cazip gelmeyecektir. Bununla beraber, bu teorisinin ileri aşamalarının, özellikle uygulama aşamasının, normal olarak tanımlanan alanın dışında kalan durumlara (örneğin, engellilerin ne şekillerde birincil değerlerden fiili olarak yararlanacağı sorusuna) da cevaplar sunması gerektiğini düşünür. Rawls, her ne kadar bu tartışmaların başlarında, özellikle uygulama aşamasına kadar normal alanın dışındaki durumları erteleyerek, teorisinin sınırlılığını korumaya çalışmış olsa da, adalet teorisini yeniden ele aldığı son eserinde, teorisinin bu durumları (sonraki aşamalara ertelemektense) en başında kapsayacak şekilde genişletilmesi yönündeki görüşleri savunmuştur (Robeyns & Brighouse, 2010).

Rawls tarafından kabiliyetler yaklaşımına yöneltilen en temel eleştiri ise, bu yaklaşımın belirli bir kapsamlı ahlak görüşünü benimsediğidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Rawls'a göre bir adalet teorisi adaletin prensiplerini, hem hiçbir (dini, felsefi, vb.) kapsamlı doktrine başvurmaksızın belirlemeli hem de farklı kapsamlı doktrinleri benimseyerek çeşitli iyi hayat anlayışlarına sahip olan insanların adil olarak değerlendireceği ve benimseyeceği şekilde belirlemelidir. Bunu yapamayan bir adalet teorisi, yani siyasi alan içerisinde gerekçelendirilemeyen bir adalet teorisi, temel aldığı kapsamlı doktrin dışında kalan insanlara karşı adaleti yeterli derecede sağlayamayacaktır. Sen bu eleştirinin yersiz olduğunu düşünür, çünkü Sen'e göre kabiliyetler yaklaşımı belirli herhangi bir iyi anlayışı çerçevesinde oluşturulmamıştır; aksine, kabiliyetler yaklaşımı, bir bireyin sahip olduğu alternatif yaşam şekilleri arasında fiili tercih yapma özgürlüğüne odaklanır (Robeyns & Brighouse, 2010). Dolayısıyla, kabiliyetler yaklaşımı insanlara kapsamlı bir doktrin çerçevesinde belirlenmiş bir iyi hayat anlayışını sunmaktansa, onlara farklı iyi hayat anlayışları arasında tercih yapma ve bunu fiili olarak gerçekleştirme özgürlükleri üzerine kurulmuştur. Bu bakımdan Sen'in ifade ettiği şekliyle kabiliyetler yaklaşımının daha çok, siyasi bir adalet anlayışı ile tanımlanabileceği söylenebilir. Yani kabiliyetler yaklaşımı, Rawls'un vurguladığı siyasi alan içerisinde gerekçelendirilebilir.

Aslında Rawls da adaletin ölçütüne dair bu iki temel yaklaşımın tamamlayıcılığına vurgu yapmıştır. Rawls'a (1993) göre, adaletin prensiplerini birincil değerleri kapsayacak şekilde belirleyerek ve toplumun temel yapısını bu prensiplere göre düzenleyerek Sen'in tanımladığı özgürlüklerin adil şekilde dağıtımını gerçekleştirebilecektir. Fakat Rawls'un bu düşüncesinin altında yatan temel bakış açısı, Sen'in kendi adalet yaklaşımını Rawls'un teorisinden ayıran temel bir fark olarak gördüğü bir ayrım noktasıdır. Sen (2010) aşkın [transcendental] yaklaşım ile karşılaştırmalı [comparative] yaklaşım arasında bu tartışma açısından önemli bir ayrım yapar. Bu ayrım çerçevesinde, Rawls'un adalet teorisini aşkın bir yaklaşımla oluşturulmuş bir teori olarak yorumlarken, kendi adalet yaklaşımını ise karşılaştırmalı bir yaklaşım olarak görür. Sen'e göre aşkın yaklaşım, 'adil bir toplum nedir, nasıl olur?' sorusunu temel alır ve adil bir toplumun doğasını bir bütün olarak ortaya koymaya çalışır. Karşılaştırmalı yaklaşım ise, mükemmel şekilde adil bir toplumu tanımlamaya odaklanmaktansa alternatif toplumsal düzenlemeler arasında bir sıralama yapmaya odaklanır. Başka bir ifadeyle, farklı toplumsal düzenlemeleri, birbirleriyle karşılaştırarak, daha çok adil olan ya da daha az adil olan şeklinde değerlendirmelere odaklanır. Sen'in bu ayrımla vurguladığı gibi, kabiliyetler yaklaşımı, aşkın bir yaklaşımla oluşturulmuş bütüncül bir adalet teorisi değildir. Aksine, adaleti gerçekleştirmeye çalışırken dikkate alınması gereken odak noktasını belirleyen ve böylece toplumsal düzenlemelerin ne derece adil olduklarına dair karşılaştırma yapma imkanı sunacak ölçütleri ortaya koyan bir yaklaşımdır. Bir toplumsal düzenlemeyi, kabiliyetlerin dağıtım şekli sonucunda ortaya çıkan duruma ve bu durum içerisinde bireylerin sahip olduğu (hak edilmiş ve hak edilmemiş) avantaj ve dezavantajlara göre değerlendirmek, kabiliyetler yaklaşımının esas amacıdır. Bunu yaparken ise, 'adil bir toplumun doğası nedir?' gibi soruları esas almaz, çünkü bu tür sorular karşılaştırmalı yaklaşımın aradığı cevaplara götürmez.

Nussbaum, Rawls'un siyasi liberal adalet teorisi ile kabiliyetler yaklaşımı arasındaki tamamlayıcılığa daha çok vurgu yapmıştır. Aslında Nussbaum'un yukarıda belirtilen listesini yapmasının altında yatan temel sebep de bu tamamlayıcılık fikridir. Nussbaum (2000) Rawls'un vurguladığı, belirli bir kapsamlı doktrin yerine çeşitli kapsamlı doktrinlerin destekleyeceği, siyasi alan içerisinde oluşturulmuş bir adalet fikrini benimser. Bu nedenle, Brighouse'a (2004) göre, Nussbaum'un temel kabiliyetler listesi siyasi liberal çerçevede oluşturulmuştur ve bu listenin öğeleri farklı kapsamlı doktrinlerin belirlediği iyi anlayışları

tarafından kabul görebilecek değerlerdir; çünkü inanç, vicdan, örgütlenme özgürlüğü gibi birçok temel özgürlüğün güçlü garantilerini siyasi alan içerisinde gerekçelendirir. Kısaca, her ne kadar Sen'in vurguladığı gibi farklı amaçlarla yola çıkmış olsalar ve biri diğerinin eksik yanına bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da, Rawls'un siyasi liberal bir bakış açısıyla oluşturduğu adalet teorisi ile Sen'in oluşturduğu ve Nussbaum'un geliştirdiği şekliyle kabiliyetler yaklaşımı birbirini tamamlayan iki önemli çağdaş adalet anlayışı olarak görülebilir. Rawls'un hedeflediği gibi bir örtüşen konsensüsle garanti altına alınmış adil bir toplumsal düzene ulaşma yolunda, hangi düzenlemelerin bir toplumu daha adil yapacağına dair temel ölçütü Sen ve Nussbaum'un tanımladığı (Rawls'un birincil değerlerinin daha genişletilmiş ve detaylandırılmış bir şekli gibi olan) kabiliyetlerle ortaya koymak, yeni bakış açılarının oluşumuna yönelik olumlu sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir.

Sonuç

Hem Sen (1980) hem de Rawls (1971), en temelde faydacı adalet anlayışını eleştirerek yola çıkmıştır. Bu ortak noktaya rağmen, Sen en önemli eleştirilerinden birini Rawls'un birincil değerlerine karşı oluşturmuştur. Belirtildiği gibi, Sen için Rawls'un vurguladığı birincil değerlerden daha önemli olan şey, bu değerlerin altında yatan potansiyellerdir. Fakat Rawls'un birincil değerler tanımlamasını sınırlı tutmasının bir nedeni vardır. O, 'adil bir toplum nasıl olmalıdır?' sorusuna odaklanmış ve birincil değerler anlayışını bu sorunun cevabının bir parçası olarak ele almıştır. Aslında Sen'in vurguladığı aşkın ile karşılaştırmalı yaklaşımlar arasındaki ayrım, Rawls'un ve Sen'in adaletin ölçütü problemini farklı amaçlar çerçevesinde neden ve nasıl ele aldıklarını etkili şekilde açıklamaktadır. Rawls adil toplumsal düzenin doğasına odaklanırken, Sen ise daha adil toplumsal düzenlere yol alırken mevcut toplumsal düzenlerin nasıl karşılaştırılacağına odaklanmıştır. Esas olarak bu nedenle, biri daha çok felsefeciler arasında diğeri ise daha çok ekonomistler ve politikacılar arasında önemli etkiler bırakmıştır.

Rawls'un adalet teorisi, kendinden sonra gelen tüm siyaset felsefecileri için temel eserler arasında yerini almıştır. Sen'in kabiliyetler yaklaşımı ise, özellikle uluslararası refah değerlendirmeleri için oluşturulan çeşitli karşılaştırma indekslerine temel olmuştur. Sen, kabiliyetler yaklaşımını oluştururken, sadece gayrisafi milli hasılaya göre yapılan

karşılaştırmaları eleştirmiştir. Sen'e göre insanların refahı sadece maddi ölçütlere (paraya ya da çeşitli maddi kazanımlara) göre ölçülmemelidir. Bu noktada kabiliyetler yaklaşımının önemli bir etkisi, örneğin, Birleşmiş Milletler İnsani Gelişmişlik Endeksi'ne gayrisafi milli hasılanın yansırı başka değerlendirme ölçütlerinin de eklenmesi olmuştur. Sen'in ardından Nussbaum'un da önemli ölçüde geliştirdiği kabiliyetler yaklaşımı, birçok alanda (örneğin, yoksulluk, cinsiyetler arası eşitsizlik, engelli hakları ve eğitim gibi) daha eşitlikçi ve adil düzenlemelere dair bakış açıları geliştiren değerlendirmelerin ortaya konmasına olanak tanımıştır. Bu da birçok ülkenin bu ve benzeri alanlarda daha çağdaş politikalar izlemelerine neden olmuştur.⁶

Her ne kadar adaletin ölçütüne dair bu iki temel görüş karşılıklı olarak önemli eleştiriler yöneltse de, Rawls ile Sen (ve Nussbaum) arasındaki olumlu bakış açısı ve bu iki görüşün birbirini tamamlayıcı nitelikleri, bu tartışmaların ötesine odaklanması gerektiğine işaret eder. Sen'in siyaset felsefesi alanında en çok etkilendiği, kendisinden en çok şey öğrendiği isim Rawls olmuştur (Sen, 2010). Nussbaum, yukarıda vurgulandığı gibi, temel kabiliyetler listesini oluştururken Rawls'un tanımladığı gibi bir siyasi adalet teorisine dayanak oluşturacak temel ölçütleri somut olarak ortaya koymak istemiştir. Rawls daha çok, bir adalet teorisini oluştururken takınılması gereken esas bakış açısına vurgu yapmıştır. Çağdaş toplumların kaçınılmaz bir özelliği olan çoğulculuk ortamı içerisinde, çeşitli kapsamlı doktrinleri benimseyen bireylerden oluşan bir toplumda nasıl bir yolla, herkesin özgürlüğünü ve eşitliğini koruma altına alan ve herkes tarafından kabul gören bir adalet sistemi oluşturulacaktır? Rawls'un, bu temel problem üzerinde yoğunlaşırken, adaletin ölçütü problemine Sen ve Nussbaum kadar çok önem vermediği söylenebilir. Rawls'un birincil değerleri çok net ele almaması ve doğal birincil değerleri ilk aşamada önemsiz görmesi Sen'in temel eleştirilerinden birisi olmuştur. Sen'in geliştirdiği kabiliyetler yaklaşımı, toplumsal düzenlerin adil olma seviyelerini karşılaştırabilme açısından önemli bir ölçüt olarak görülmüştür. Uygulamada da bunun karşılığı ekonomik ve politik değerlendirmelerde açıkça görülmüştür. Fakat felsefi tartışmalarda dikkat çeken önemli bir soru ise, kabiliyetlerden bahsederken dikkate alınması gereken temel kabiliyetlerin hangileri olduğu ya da bu tanımın içeriğinin ne olduğu sorusu olmuştur. Bu noktada ise, Nussbaum'un kabiliyetler

⁶ Nussbaum'un katkılarıyla beraber, kabiliyetler yaklaşımı çerçevesinde adaletle dair tartışmalar insanoğlu dışındaki canlıları da kapsayacak şekilde genişlemiştir (Ilea, 2008). Ayrıca, kabiliyetler yaklaşımının uygulamadaki etkileri için bkz., örneğin, Robeyns (2006).

yaklaşımına önemli bir katkı sağladığı söylenebilir. Her ne kadar başka felsefi tartışmaları doğurmuş olsa da, temel kabiliyetler listesini oluşturarak bu yaklaşımın geliştirilmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmada ortaya konmaya çalışıldığı gibi, adaletin ölçütüne dair tartışmalar içerisinde bu iki temel bakış açısıyla ortaya konmuş olan görüşler, birbirlerine zıt olmaktan çok birbirlerini tamamlar niteliktedir. Karşılıklı eleştiriler ve bunlara verilen karşılıklı cevaplar dikkate alındığında, aslında, kabiliyetler yaklaşımının Rawls'un temel argümanı ile çelişmek yerine Rawls'un tanımladığı gibi siyasi bir adalet anlayışını geliştirmeye katkı sağlayacağını düşünmek makul görünmektedir. Kabiliyetler yaklaşımının adaletin ölçütü olarak Rawls'un siyasi liberal adalet teorisi içerisine uygun bir şekilde yerleştirilebileceği düşüncesi, Sen'in tabiriyle bu karşılaştırmalı yaklaşımı Rawls'un aşkın teorisinin önemli bir parçası yapacak ve örtüşen konsensüse ulaşma sürecinde önemli bir ölçüt sunacaktır.

Raşit Çelik, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye

Kaynakça

- Brighouse, H. (2004). *Justice*. Malden: Polity Press.
- Claassen, R. (2011). "Making Capability Lists: Philosophy versus Democracy," *Political Studies*, 59: 491-508.
- Cohen, G. A. (1993). "Equality of What?: On Welfare, Goods, and Capabilities," in M. Nussbaum & A. Sen (eds.), *The Quality of Life* (9-29). New York: Oxford University Press.
- Ilea, R. (2008). "Nussbaum's Capabilities Approach and Nonhuman Animals: Theory and Public Policy," *Journal of Social Philosophy*, 38(4): 547-563.
- Nozick, R. (1974). *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basis Books.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1985). "Justice as Fairness: Political not Metaphysical," *Philosophy and Public Affairs*, 14(3): 223-251.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York, NY: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Robeyns, I. (2006). "The Capability Approach in Practice," *The Journal of Political Philosophy*, 14(3): 351-376.
- Robeyns, I., & Brighouse, H. (2010). "Introduction: Social Primary Goods and Capabilities as Metrics of Justice," in Brighouse, H., & Robeyns, I. (eds.), *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities* (pp. 1-13). Cambridge: Cambridge University Press.
- Saito, M. (2003). "Amartya Sen's Capability Approach to Education: A Critical Exploration," *Journal of Philosophy of Education*, 37(1): 17-33.

- Sen, A. (1980). "Equality of What?," in S. McMurrin (ed.), *The Tanner Lectures on Human Values* (pp. 196-220). Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York, NY: Knopf.
- Sen, A. (2010). "The Place of Capability in a Theory of Justice," in Brighouse, H., & Robeyns, I. (eds.), *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities* (pp. 239-253). Cambridge: Cambridge University Press.
- Weithman, P. (2010). *Why Political Liberalism: On John Rawls's Political Liberalism*. New York, NY: Oxford University Press.